

Веселин Ђуретић

ЗЕТА У ЦРНОГОРСКОМ УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ

Недостатак писаних извора онемогућава да се догађаји у Зети, који су чинили драматичне устаничке дане, емпиријски потпуније сагледају. Сачувана сјећања учесника су доста сумарна и непрецизна. Међутим, живи су многи актери, а са њима и догађаји, њихова стара и нова резонувања. Њихова казивања, добијена путем анонимног упитника, с једне, те лични разговори и посматрања, с друге стране, представљају основни извор овог рада. Циљ је, дакле, да се социолошко-историјским приступом дође до истине о људима и догађајима у 1941. и првим мјесецима 1942. године.

Овако добијени подаци омогућавају:

1. Да се хронолошки одреди и реконструише дати процес;
2. Да се сагледа идејно-политичка и духовна еволуција актера догађаја; њихова критичка резонувања о својој улози у њима, о својим старим врлинама, заблудама и предрасудама, али и њихова свијест о моралној и материјалној снази свих ових подстицаја;
3. Анкета, иако непотпуна (велики дио учесника није одговорио на упитник), открива сложено биће људске природе у процесу интензивне идејно-политичке импрегнираности и усмјерености. Она показује како се кроз свијест обичног човјека преламају „мале“ и „велике“ политике, „мале“ и „велике“ идеје. То нас упућује да кроз анализу кретања у Зети сагледамо неке елементе ширег, у првом реду црногорског амбијента устаничке драме.

Циљ рада, дакле, није само проста реконструкција устаничких збивања, него и анализа оних процеса који су, замагљени идеолошким и политичким струјњима бурног времена, остали мање објашњени. Мишљења савременика, добијена путем упитника, дају могућност да се, коришћењем историјске дистанце у њиховом резонувању боље сагледа друштвено-политички смисао и карактер датог процеса.

Устанички дани у Зети, као уосталом и у читавој Црној Гори, припремани су интензивном идејно-политичком пропагандом слободарских и револуционарних снага, која представља доминантно политичко обиљежје предратног периода. У суштини они су природан расплет старих друштвено-економских противречности. У центру предратне револуционарне плиме налазе се утицајни општи подстицаји, одређени појавом фашизма као основног коректива у расплету предратне југословенске политичке констелације. Однос према њему доводи до поларизације — за или против фашизма. „Велике“ и „мале“ националне политике спуштају се на реално тле — до маса, које знају да сагледају њихову сврсисходност у глобалним и регионалним оквирима, у граду и на селу. У постојећу политичку ситуацију КПЈ улази са радикалним програмом од свих других антифашистичких снага, са идејама које су ближе „малом“ човјеку, јер негирају доста искомпромитовано постојеће. Путем интензивне антифашистичке и агитације она успијева да сними дио маса одвоји од профашистичких компромисерских буржоазија и разних националних вођа. Али, с друге стране, опредјељујући се за сарадњу са опозиционим грађанским снагама, она, иако из тактичких разлога, и сама прихвата компромисну политичку позицију. Тиме је антифашистички фронт, иако слиједи курс КПЈ, доста флуидан и растегљив. Он окупља људе разних идејних и политичких гледања и разних социјалних позиција. Заједнички његов именован антифашизам је политички широк, па је такав морао бити и сам фронт. У тој ширини подједнако право на утицај имају сви: и они које је афирмисала ослободилачка борба ранијих периода и предратна реформистичка и антифашистичка позиција, и они које је афирмисала КПЈ у дотадашњој илегалној и полулегалној борби. Грађанске снаге имале су више изгледа на успјех због својих старих заслуга; револуционарне снаге због свог револуционарног радикализма. Рат је сам за себе радикалан обрт у друштвеном животу, па су тиме и позиције бескомпромисних — револуционарних снага биле ближе стварности и имале више изгледа на успјех.

Та чињеница је врло важна за сагледавање карактера устанка у Црној Гори. Обезглављено је дефетистички настројено грађанско вођство није могло повући први потез и изгубило је утицај у јулском ослободилачком таласу. КПЈ је својом бескомпромисном позицијом тај потез смишљено урадила и добила и национални и ослободилачки капитал. Али то није био утицај над идејно-политички потпуно оријентисаним масама, јер за то нијесу постојале основне друштвено-економске претпоставке. него прије свега владавина широким ослободилачким расположењем: јер у првом реду су били патриотски, па тек онда социјални интереси.

Припреме за устанак у Зети, као и у читавој Црној Гори, праћене су интензивним политичким радом. У процесу ове активности рађа се таква плица социјалног расположења, какву овај крај није раније познавао, „Буђење“ обичног човјека одвија се у једном политизираним манифестационом и демонстративном виду. На празничне дане, из недјеље у недјељу, људи се окупљају на јавним мјестима, присуствују утакмицама спортског клуба „Зета“; културно-просвјетно друштво „Даница“ организује приредбе са програмима који одишу оштром друштвеном критиком. Под ведрим небом одржавају се масовне игранке; у црногорском „ору“ пјевају се пјесме о Партији, Русији, на јавним мјестима се појављују црвене заставе и исписују револуционарне паролe.

Период од 1935. до 1941. године представљао је један узлазни процес револуционисања народа. У његовом центру биле су организације КПЈ и СКОЈ-а.¹ Спољни и унутрашњи догађаји преламали су се кроз свијест вјековима потчињеног али опрезног човјека; они улазе у његову психу као саставни дио његовог свијета. На масовним демонстрацијама у Подгорици поводом окупације Чехословачке, потписивања Тројног пакта, поводом првомајских празника и других манифестација и демонстрација, из Зете одлазе колоне људи, у првом реду омладине. Неколико комуниста 1937. године покушава да се пребаци у Шпанију.^{1а}

У самој Зети ова активност је свакодневна и широка. Већ 1935. године прогнани студент Ристо Вулетић помоћу групе омладинаца онемогућава говор режимског посланичког кандидата Миљана Радоњића. Посебно су карактеристичне демонстрације за ослобођење политичких заробљеника. Једна таква акција изнудила је пуштање на слободу комунистичког првака Милана Вукотића, честог говорника на јавним скуповима. 1938. године организовано је прикупљање потписа за повратак шпанских бораца.

¹ Још прије формирања партијске организације у Зети је дјеловало неколико интелектуалаца из овога краја, који су живјели ван Црне Горе. У заребачку организацију КПЈ још 1932. године били су примљени др Анђелије Шкатарих и проф. Бранко Радичевић, а у београдску организацију Митар Бакић. Прва партијска ћелија у Зети формирана је 1935. године. Њен организатор и први секретар био је Томо Пиперовић, а чланови Милан Вукотић, Душан Радичевић, Спасо Дракић, Драго Кукуличић, Душан Вуковић, Благо Кнежевић и Милош Вучић. Послије 1937. године долази до реорганизације Скоја. Рад је постављен на широј основи и одвија се у оквиру васпитних група, којима су руководили поједини активисти. У Зети је скојевско руководство усмјеравало рад више актива и васпитних група (у неким селима радиле су по двије такве групе), у којима се одвијао интензиван политичко-пропагандни и културно-просвјетни рад. Прорађивани су разни партијски и други материјали, дјела из историје октобарске револуције и совјетске праксе, те књижевност са социјално-револуционарном тематиком. На челу скојевске организације у Зети био је Спасо Кнежевић. (Према казивању генерала Веца Радичевића, који је пред рат био члан Покрајинског комитета Скоја, а у зетском партијском бироу задужен за рад ове организације. Изјава дата аутору у јуну 1971. год. у Београду).

^{1а} Ову групу су сачињавали: Спасо Дракић, Душан Вуковић, Вецо Радичевић, Драго Мијовић и Марко Вујачић.

Због антирежимске активности 1940. године неколико комуниста заточено је у Смедеревској Паланки.² Скојевска организација онемогућава рад прорежимске омладинске организације „Соко“.

Спортски сусрети готово редовно претварају се у политичке манифестације и демонстрације. 1939. године у Зети је организован масовни сусрет љешкопољске и зетске омладине, а 1940. таква сусрет организован је са омладином Подгорице. Фудбалско игралиште „Трешњица“ (у Голубовцима), гдје су одржавани ови скупови, постаје редовно састајалиште народа. Исхрану за госте на овим сусретима организовала је домаћа омладинска организација. У неколико случајева полиција је изиграна и њена интервенција је онемогућена. На фудбалску утакмицу између села Матагужа и Голубоваца, која је 13. јула 1941. године одржана у Матагужима, гости су дошли и са ње отишли са црвеним заставама и пјевајући револуционарне пјесме. Пред сам рат ови скупови постали су још чешћи. На једном од њих, одржаном испред школе у Голубовцима, полиција је пуцала у масу и том приликом убила старца Луку Вучинића. Поводом 27-мартовског преврата у Голубовцима је одржан народни митинг на коме су узвикивани захтјеви за распуштање концентрационих логора, за нову демократску власт, за савез са СССР.

Доминантни утицај КПЈ и Скоја нарочито је дошао до изражаја у предратним изборима за Удружену опозицију. У Зети је комунистички кандидат Блажо Јовановић однио убједљиву побједу, а домаћи партијски активиста проф. Васо Алигрудич изабран је за предсједника зетске општине. Режимски људи су разним махинацијама успјели да паралишу његов рад.

Улога револуционарних интелектуалаца у предратним и устаничким данима била је значајни фактор. Преко њих су нове идеје преносене аутентичније, а њихов примјер и социјална позиција највише су доприносили афирмисању комунистичког покрета у сељачким масама. Напредни интелектуалци из Зете и др. крајева често се појављују у листовима „Наше село“ и „Зета“,³ који су пред рат излазили на овом подручју, претварајући њихове странице у мале револуционарне трибине. Они су главни говорници на јавним и илегалним састанцима. Преко интелектуалаца ублажује се психолошки и социјални јаз између села и града, умног и физичког рада. Учен човјек за сељака је синоним друштвене моћи, члан горњих слојева друштва. Његово сељачко поријекло чини га блиским и популарним, а његова борба за интересе обичних људи даје том утицају снагу политичког чиниоца. Међу интелектуалцима Зете најистакнутије мјесто заузимао су правник Митар Бакић, угледни љекар Арсеније Шкатарић, службеник Милан Вукотић, проф. Васо Алигрудич, правник Душан

² Са територије Зете у логор су заточени: Спасо Дракић, Душан Вуковић, Лука Вукотић, Вецо Радичевић и Бранко Радичевић.

³ Власник и уредник ових листова био је Илија-Пеко Пеличић.

Радичевић и проф. Бранко Радичевић. Шкатарићеве научно-популарне филмске представе под отвореним небом гледале су хиљаде људи. Велику улогу играли су официри са домаћег тла, чија је подршка обезбјеђивала не само солидарност братстава из којих потичу него и доприносила популарности револуционарног покрета. Такав значај имали су Нико Мараш, Велимир Терзић и Никола Карадаглић. Од 1935. године формирао се израстао партијски кадар из редова сељака, међу којима су највећи утицај имали Спасо Дракић, Душан Вуковић и Благо Кнежевић.^{3а}

Један дио антирежимски оријентисаних људи није напуштао угледне народне прваке који су припадали опозиционим ађанским снагама. Међу њима био је најистакнутији бивши црногорски министар Саво Вулетих адвокат Ристо Вујачић. Велики дио народа, и онда када је слиједио политички курс КПЈ, није губио повјерење у њих, из братственичких, пријатељских или других разлога. Не треба заборавити да у једном доста патријархалном друштву постоје јаки родовско-племенски кохезиони елементи, који настављају да живе и поред удара интензивног револуционарног таласа који их је постепено плавио и руинирао. Традиционализам није био антипод новом идејно-политичком програму, јер се природно уклапа у егзистенцијалне интересе народа. Кочнице су само друштвене структуре у којима он може да егзистира — братственички и племенски односи, који затварају интересе и циљеве у сфере родбинског, онемогућавајући ширу солидарност на бази класних подстицаја. То је један од основних елемената живота у Црној Гори.

Анкетирани учесници догађаја јединствени су у оцјени великог моралног и политичког утицаја КПЈ. За њих је она прије свега партија радника и сељака са примамљивим социјалним програмом, цијене њену „револуционарну упорност без обзира на жртве“,⁴ „организациону чврстину и јединство погледа“,⁵ „везаност за народ, за обичне људе“,⁶ „вјеру у социјализам“,⁷ борбу против свих врста експлоатације, борбу против ненародних режима, корупције и привилегија, борбу за солидарност радника, сељака и интелектуалаца, њену чврсту везаност за омладину и утицај на младе.⁸ Врло је привлачна и њена позиција од режима прогоњеног члана друштва.⁹ Неким учесницима анкете посебно је додила њена конспиративност. „Импоновало ми је одржавање тај-

^{3а} Кнежевић је због неслагања са линијом оружаног отпора окупатору искључени из КП. Од 1942. прихватио је четничку власт. Послије рата је осуђен и стријељан.

⁴ Упитник бр. 27, стр. 2. Анкетни упитници обиљежени с уредним броевима и привремено се чувају код аутора. При цитирању наводи се број упитника и страна.

⁵ Упитник бр. 6, стр. 2.

⁶ Упитник број 17, стр. 3.

⁷ Упитник бр. 18, стр. 2.

⁸ Упитник бр. 12. и 13, стр. 2.

⁹ Упитник бр. 16, стр. 2.

них састанака, то ме је чинило некако важним¹⁰ — каже један од њих. Велики број цијени њену приврженост Русији.¹¹ Све ове елементе испитаници употребљавају и онда када повлаче разлику између КПЈ и других грађанских партија.

Предратну активност револуционарних снага одликује социјални радикализам који се у очима обичног човјека манифестује као јасна позиција у интересу радника и сељака. Он ту позицију прихвата због њене опозиционе конкретности, за њега је она пандан свим невољама чији су синоними власт, режим, буржоазија, капитализам, краљ итд. Политичка поларизација предратних година одвијала се на бази реалних подстицаја који су тражили једноставна опредјељења: за или против фашизма, за или против правде, за или против владајућих режима. Синоним добра постаје оно што нуди КПЈ — социјализам; синоним зла — постојеће стање, против којег се она бори. У процесу овакве поларизације опозициона грађанска политика има много мање шансе; она је доста доктринарна, она мисли и дјелује у глобалним оквирима, она је атак на дати режим и његову политику а не на друштвени систем, она је реформистичка. Самим тим она плива над друштвеним структурама у којима се велике политике рефлектују као апстрактна тијела у реалним токовима живота. Међутим, само онај који је у стању да слиједи те токове добија обичне људе. Њима је КПЈ, како због своје друштвене позиције тако и због идејне платформе, најближа; она их добија на „малим стварима“, на конкретним питањима живота. То је у суштини било вријеме у коме чак и фантастичне пројекције новог добијају снагу политичких чинилаца. Док КПЈ, ношена ентузијазмом оних који немају, са романтичарским заносом пројектује свој циљ — социјализам, дотле грађанске снаге, вођене снагом класно заинтересованих реалиста, и када су опозиционо настројене не нападају дато стање генерално, него се према њему само критички односе,

Анкета је показала неке интересантне визије тог новог. На питање „Како сте замишљали социјализам“ — сви учесници показују снагу свог идеализованог вјеровања. Социјализам је романтичарска визија и форума и појединаца. Руководиоци покрета у Зети истичу да су захваљујући разним партијским материјалима, посебно онима о совјетској стварности, имали доста реалну слику; али њихови одговори показују да је и та слика била доста једнострана. Основне њене контуре су „фабрике радницима — земља сељацима“, одсуство експлоататора и експлоатисаних.¹² Код највећег дијела анкетираних та слика је идеализована до фантазије. Један дио је мислио да је довољно да „побједи партија и радничка класа па да потекне мед и млијеко“, да се у со-

¹⁰ Упитник бр. 15, стр. 2.

¹¹ Упитник бр. 10, стр. 2 и 3.

¹² Упитник бр. 9, стр. 4.

цијализму „ради колико ко може и колико је способан, а прима колико треба“.¹³ У пројекцијама највећег броја испитаника социјализам је систем готово идеалне једнакости радника, интелектуалаца и сељака, без приватне својине. Највећу радост изазивала је представа будуће конфискације приватне имовине и њено преносење у власништво радника и сељака. Предратни земљорадник, а послеријатни радник, истиче да је за њега социјализам био „систем једнакости сељака, грађана и нација, друштво у коме неће бити великих разлика између радника и директора“ Мање су идеализоване пројекција будућих друштвених односа, брака и породице.¹⁴ Њих у цјелини карактерише једнакост, равноправност, патријархални морал, чврстина породице. Сва ова резоновања израз су патријархалне структуре мишљења и осјећања, али их обиљежавају висока морална својства.

У свим схватањима има доста елемената савремене терминологије и савременог начина мишљења. Осјећа се тијесна веза између данашње социјалне позиције испитаника и њиховог резоновања о минулим догађајима. У цјелини гледајући, све ове пројекције су искрено признање врлина, заблуда и предрасуда. Али, управо та вјера у благостање које долази послје побједоносне револуције била је основни морални подстицај. Идеализовани циљ привлачнији је за свијест „малог“ човјека и од обичне свакидашњице. Он му омогућава да сагледа себе, своју породицу, своју околину у њему, да распјева своју машту.¹⁵

Моралну снагу ових подстицаја у устанку 1941. године није могуће запоставити. Они су снага идеја које одређени услови брзо претварају у материјални утицај, које могу представљати и „јуриш на небо“ и „јуриш на земљу“. То су показали устанички дани, чији први талас ниче упркос свих војно-политичких и стратигских калкулација скептичних и противника.

Саставни дио ових пројекција социјализма јесте и идеализовани совјетизам, који се показује као основни циљ сопствене борбе. Сви учесници анкете на питање „Која вам је земља пред рат била најдража“ одговарају да је то био СССР. На питање „Зашто“, панорама одговора је широка. Готово свуда су основни чиниоци опредјељења исти и крећу се од традиционалних до идеолошких и класних. СССР је привлачан као земља социјализма, земља у којој нема приватне својине, експлоататора и експлоатисаних, велика и моћна словенска земља, земља која је помагала

¹³ Упитник бр. 27, стр. 8.

¹⁴ Један испитаник будућу социјалну скромност и једноставност замисља као систем у коме се жене неће шминкати. Упитник бр. 27.

¹⁵ У послеријестаничким данима у Зети је, у складу са овим пројекцијама, било покушаја радикалних социјалних трансформација, чији је циљ био изједначење стандарда сељака. Неки богаташи су обавијештени да се одређени дио њихове имовине изузима у корист општег народноослободилачког фонда.

Црну Гору и Србију. Велики број наглашава да је СССР сматрао својом другом домовином.

У свим резоновањима осјећа се доминантни утицај КПЈ. Присутна је њена предратна идејно-политичка платформа, која чак потискује у страну традиционалне моменте. То је прије свега карактеристично за дијелове који је још у предратним временима био везан за Партију, учествовао у НОБ, а после рата побољшао своје друштвено-економске позиције. Код мањег броја анкетираних традиционални елементи су више наглашени.

Иако непотпуна, анкета омогућава да се изведу основни закључци о социо-психолошком стању људи и организација Зете у предратном периоду:

1. Она показује да је процес политизације маса био достигао високи степен и да је у њему платформа КПЈ постала доминантна. У анализи устанничког периода видјећемо колико су масе за ту платформу биле стварно везане.

2. Анкета показује да су основни чиниоци у оријентацији маса на КПЈ — њен антифашизам, њена антирежимска оријентација, њена социјална платформа, њена приврженост Совјетском Савезу. Антифашизам је широки идејно-политички оквир који омогућава солидарност свих патриота, а не само револуционара. Совјетизам има своју револуционарну и своју традиционалну компоненту. И његова ширина омогућава широку класно-политичку солидарност маса. И у једном и у другом случају идејно-политички фронтови не могу бити разграничени, осим на нивоу авангарди.

3. Анкета је открила идејно-политички распоред снага у очекивању битке. Највећи дио народа, урачунавајући ту и оне који би због своје социјално-економске позиције требали бити на другој страни, сачекује догађаје у антифашистичком расположењу. Класни и идеолошки подстицаји су другоразредни. Они могу егзистирати само у сјени антифашизма и слободарства. Другим ријечима, широко антифашистичко расположење изискује ширину акције, ширину ослободилачке платформе. Да ли је та ширина у устанку организационо била обезбјеђена — то је питање на које треба одговорити.

Устаннички дани 1941/1942. године

Окупација је била основни услов који је обезбиједио ширину покрета отпора. КПЈ је добила могућност да покаже разне виновнике пораза, да потврди своју предратну пропаганду, да грађанске вође и њихове партије дискредитује у очима народа. Дио маса до рата везан за владајуће гарнитуре сада је обезглављен, дио везан за опозиционе грађанске политичаре разочаран је у грађанско вођство уопште. Мишљења анкетираних о узроцима пропасти земље потврђују ове тезе. Највећи дио окривљује режим,

Генералштаб, истиче погубно дејство неријешених међународних односа и тешке социјалне противрјечности; мањи дио узорак види у снази њемачке армије.

У послије априлској констелацији КПЈ је једина некомпромитована снага. У општој дезоријентацији њена организациона спремност за акцију улива широко повјерење. И у предустаничкој Зети она ужива широки углед, у условима италијанске окупације она је једина снага која организовано дјелује. Послије покрајинског савјтеовања у Вељем Брду (24. априла 1941. године)¹⁶ почињу припреме за оружану борбу. Војни комитети при мјесним комитетима главни су организатори рада на прикупљању оружја, муниције, санитетског и другог материјала. У то вријеме у Зети је постојао Мјесни комитет са седам партијских хелија¹⁷ и преко 30 чланова КПЈ Скојевска организација бројила је преко стотину чланова.¹⁸ Упоредо са прикупљањем ратног материјала, крајем маја, у Зети су формирана четири припремна одреда са 120 бораца, који су сви били чланови КПЈ, кандидати и скојевци, а у јуну у ове одреде улазе и људи блиски Партији.¹⁹ Са одредима је извођена интензивна војна обука, а за дио активиста били су организовани санитетски курсеви.²⁰ Послије напада на СССР, у духу Прогласа ЦК КПЈ и Покрајинског комитета за Црну Гору, Боку и Санцак, на територији Зете врше се убрзане припреме за борбу. Резултати анкете показују да је то стање обиљежено убрзаним обучавањем људи у руковању оружјем, прикупљањем ратног материјала, популарисањем СССР-а. За највећи дио испитаника напад на СССР био је одлучујући елеменат у формирању борбеног расположења.

Предратно идеализовање совјетизма сада добија своју ратну димензију: наглашава се снага Црвене армије, говори се о брзој побједи над Њемачком. „Мислио сам да ће Руси брзо сломити Њемце“ — један од многих одговора.²¹ Напад на СССР улива у

¹⁶ На савјетовању је донесена одлука да се у партијски рад уведу војни сектор, да се при свим средним комитетима формирају војни комитети, да се одмах приступи прикупљању ратног материјала. У Зети је војним сектором руководио Благо Кнежевић.

¹⁷ Мјесни комитет је обухватао три општине: доњозетску, горњозетску и матагушку, и следеће партијске хелије: у Горњој Зети постојала је једна хелија од 9 чланова (за села Дајбабе, Ботун, Лајковиће и Махалу), у матагушкој општини била је једна хелија са 4 члана КП, у доњозетској општини радило је 5 партијских хелија: у Голубовцима (11 чланова КП), Мијановића (8), Горичанина (5), Балабанима (8), Бијелом Пољу, Гостиљу Вистрицама, Понарима и Вуковцима (за сва ова села постојала је једна организација са 5 чланова КП). — Историјски институт СР ЦГ, VIII, 1а—2а.

¹⁸ Вецо Радичевић: Сјећање на Зету у 1941. години, рукопис стр. 1.

¹⁹ У горњозетској и матагушкој општини формиран је по један одред, а у доњозетској општини два. Укупно је на територији подгоричког среза формирано 28 припремних одреда са 703 бораца. Војо Тодоровић: Подгорички срез у тринаестојулском устанку, Војно дело, 1954, стр. 37.

²⁰ Руководилац курсева био је Ђорђе Кликовац.

²¹ Упитник бр. 13.

предустаничку атмосферу претјерани оптимизам. Многи испитаници овом моменту дају одлучујуће мјесто у покретању маса. У глобалној констелацији тог времена таква резоновања су израз природног уклапања људи и организација у опште токове. Прије сврставања у домаће процесе, обичан човјек сагледава своју општу позицију. За њега је њемачки и италијански окупатор у првом реду национални противник; тражио се утицајни савезник за борбу са њим. Појавом СССР-а нађен је и традиционални и класни савезник, што омогућава класно-политичку ширину покрета отпора.

Састанак Покрајинског комитета КП за Црну Гору, Боку и Санџак у Лопатама (8. јула 1941) одредио је герилски карактер предстојеће оружане борбе. У том циљу дјелују сви окружни комитети, па и Комитет за Подгорицу, који ову директиву преноси Мјесном комитету за Зету. Оријентација на герилско-диверзантски карактер борбе говори о опрезности виших партијских форума. Међутим, што се тиче Црне Горе, и у њој Зете, превиђене су двије важне чињенице карактеролошке природе: прва, да је антиокупаторско и ослободилачко расположење, формирано заслугом КПЈ, већ раније прерасло њене организационе оквире и постало општеномодно, и друго, да је психолошка и духовна конституција црногорског друштва у датим условима онемогућавала свако систематско вођење социјалног бунта, да је стихижност његово основно историјско обиљежје, одређено особеностима темперамента и карактера. Зато није чудо што су прве диверзије добиле снагу детонатора.

У Зети се, гледајући посебно, тактика герилског ратовања сукобљавала и са конфигурацијом терена. Равница, са неограниченом проходношћу комуникација, могла је сваког момента бити лак плијен окупаторских мотомеханизованих колона. Ова чињеница изазивала је дилеме у ширим слојевима, а због ње је дошло и до сукоба у Мјесном комитету КП: једна страна је у ситуацији опште спремности за борбу, — кад је на дан 13. јула увече преко 300 људи чекало у засједи воз с италијанским војницима који се враћао из Плавнице у Подгорицу, заговарала опрезност, упозоравала на могућност страшне одмазде; друга страна је тражила бескомпромисну борбу упркос свих услова. Прихваћена је прва алтернатива. И данас, како анкета показује, мишљења су подијелена. Већина сматра да је требало ићи у оружану борбу, али многи од њих истичу да је у народу било врло проширено супротно расположење — за чекање до „бољих времена“.

Иако није добио оружани карактер, устанак у Зети представљао је масовни народни бунт против окупатора. Он је, с друге стране, показао утицај Партије да овлада расположењем народа који је тражио борбу и онемогћи стихижност. Та чињеница чини Зету карактеристичном облашћу Црне Горе. Она потврђује да су и шири слојеви уважавали неповољне услове за оружану борбу.

У многим другим регионима Црне Горе народни бунт је у свом првом таласу измакао партијској контроли.

Посебни услови, дакле, учинили су да је у Зети устанак имао спорадични герилско-диверзантски карактер, мада је за 1941. годину карактеристична и пасивна резистенција читавог народа. Герилско-диверзантска активност почела је одмах после пријема директиве Окружног комитета за Подгорицу. 15. јула Ђорђеозетски припремни одред јачине 35 бораца порушио је пругу Подгорица — Плавница у дужини од 350 м. Тих дана је и Матагушки одред прекинуо телефонско-телеграфску линију Подгорица — Скадар у дужини од 500 м. а Голубовачки одред пругу у истој дужини. Један комбиновани герилски одред од 40 бораца упао је све три општине и спалио архиве.²² У јулским данима, у вријеме борби око Вељег брда, један комбиновани одред из Зете пребацио се преко Мораче код Доњих Кокота у намјери да се повеже са Љешанским батаљоном ради заједничког пресијецања комуникације Подгорица — Цетиње. Због дезоријентације и изненадног напуштања положаја на Вељем брду, ова акција није изведена, и одред се после краћег задржавања вратио натраг.²³ Учесници догађаја, говорећи о тим данима, изражавају своје незадовољство због немогућности да се непосредно ангажују у оружаним борбама на другим теренима.

Јака италијанска офанзива²⁴ дезоријентисала је устаничко вођство. Држећи се чврсто своје предустаничке тактике, Покрајински комитет доноси директиву да се напусти фронт и пређе на герилско ратовање.²⁵ Тада Привремена Врховна команда национално-ослободилачких снага за Црну Гору, Боку и Санцак наређује да устаничке снаге подгоричког среза онемогуће кретање комуникацијама, нарочито оном која иде ка Даниловграду и Никшићу. Устаници из Зете добијају задатак да ометају кретање од Скадра према Подгорици и да будно пазе на све остале комуникације.

Одмазда Италијана у Зети имала је специфично обиљежје. Окупатор се овдје није директно ангажовао, него је нахушко гранично албанско становништво и својим присуством му омогућио да опљачка сва села до Мораче. Одвучено је на хиљаде грла сточке и разна друга покретна и непокретна имовина. Том приликом су убијена и два човјека.²⁶ Омбањујући народ позивом на неку скупштину у Голубовцима (на Трешњици) Италијани су успјели

²² Одред су предводили истакнути партијски активисти Душан Радичевић и Васо Алигрудић.

²³ Историјски институт Црне Горе, VIII, 1а—5 (45).

²⁴ По наређењу А. Пирција Виролија од 15. јула 1941. ова офанзива требало је да буде врло широка, са ограниченим али строгим репресалијама, које би се састојале у пљачкању сточке и животних намирница и паљењу насеља.

²⁵ Ђуро Вујовић, Стара Црна Гора у НОР-у, рукопис, стр. 602.

²⁶ Убијени су Перо Раичевић и Петар Филиповић.

да сакупе и блокирају неколико стотина људи и да их предају Албанцима, који су их као таоце одвели у Тузе и задржали неколико дана.

У редовима партијског чланства и код дијела народа владало је незадовољство због наивности и пасивности која је пратила минуле догађаје. Многи су мислили да је Албанце и Италијане требало дочекати оружјем, док су други сматрали да услови нијесу били наклоњени било каквом отпору. Дилема између могућности и немогућности борбе била је стално присутна и све више је драматизовала односе у устаничким редовима. Послије проласка таласа несметаног дивљања пљачкаша народ је живио уз сталну опрезност. Одреди су још будније пратили кретање непријатеља путем стража које су биле постављене на свим комуникацијама.

У августу, послије покрајинског партијског савјетовања под Лебршником (Пипери), које се определијелило за поступни развој НОБ,²⁷ Окружни комитет за Подгорицу одржао је конференције са нижим партијским руководством, на којима су анализирана дотадашња искуства. Крајем августа извршена је реорганизација устаничких снага. У духу директиве Привремене врховне команде од 23. јула 1941. године, приступило се формирању герилских одреда, умјесто дотадашњих привремених. Донесено је и „Упутство о тактици националноослободилачке војске“, по коме су одреди требали да буду покретне, добро маскиране јединице, са задатком да изводе диверзије на комуникацијама.²⁸ У духу ове одлуке до септембра је у Зети формирано 9 герилских одреда,²⁹ чији је задатак био да контролишу кретање непријатеља, одржавају страже и да свакодневно изводе војну обуку. Бројно стање одреда брзо се повећавало; у њихове редове ступају многи патриотски расположени људи. Међу јединицама су одржаване сталне везе, а исто такве везе одржаване су и са вишим војним и партијским форумима. Послије формирања Команде герилских одреда³⁰ у саставу Зетског народноослободилачког партизанског одреда (октобра 1941. године) ове везе постају још чешће.³¹

Систематско и брзо оомасовљење НОП изискивало је нове организационе мјере. Почетком октобра 1941. године Штаб НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санцак доноси одлуку о формирању народне војске на бази старих искустава ослободилачке борбе,

²⁷ Покрајинско партијско савјетовање одржано је 8. августа. Предвиђене су три фазе развоја НОБ: прво, формирање герилских одреда; друга, њихово прерастање у герилску војску, односно стварање герилских чета и батаљона, и трећа, стварање масовних устаничких формација и подизање „другог устанка“.

²⁸ В. Годоровић, н. д., 92.

²⁹ Исто, 109.

³⁰ Исто, 115.

³¹ Нешто прије формиран је Штаб народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору, Боку и Санцак, као централни црногорски војни орган.

Требало ју је организовати на територијалном и племнеском принципу, по сљедећим формацијама: стрелачка чета, батаљон, бригада и одред. Чете и водови формирају се на братственичкој основи, а батаљони по већим братствима, племенима и општинама. У Црној Гори предвиђено је формирање 3 одреда и 9 бригада. Али прије него што је ова мјера завршена, у духу одлука септембарског савјетовања у Столицама, пришло се новој реорганизацији. Предвиђена Зетска бригада, која би обухватала читав тадашњи подгорички срез, није формирана, већ су тада формиран Зетски одред чинили батаљони са подручја читавог среза: кучки, пиперски, братоножићки, зетски, љешкопољски, а нешто касније и љешански батаљон. Уз њих одреду су припадале брскутска, подгоричка и лијеворечка чета (последња је била са територије комског одреда).³²

До формирања зетског батаљона и партизанских чета на овом терену дошло је вјероватно у октобру. Батаљон је имао 11 чета са укупно 500 бораца. Чета је обично обухватала једно, а само у појединим случајевима и два села.³³ Активност је продужена на уходани начин, али је у новим организационим оквирима интензивирана. Будно је праћено кретање окупатора и строго кажњаван сваки контакт са њим (неки људи су због тога и ликвидирани). У духу нових упутстава свакодневно је извођена војна обука.

У Зети су посебну активност развили први органи народне власти. Одбори народноослободилачког фонда (НОФ), формиран и још у припремама за устанак, крајем 1941. године уступају мјесто народноослободилачким одборима (НОО). Одбори фонда постају њихови економски органи.³⁴ Тада је у Зети формиран Мјесни НОО и сеоски у свим селима. Иако су дјеловали у илегалним

³² В. Тодоровић, н. д., 168—169.

³³ Батаљон су сачињавале сљедеће чете: Матагушка са 40 бораца (командир Ристо Вулетић, комесар Андрија Раковић), Голубовачка са 60 бораца (командир Драго Кукуличић, комесар Душан Вуковић), Мојанска са 30 бораца (командир Вујадин Домазетовић, комесар Драго Дракић), Балабанска са Гостиљом од 35 бораца (командир Васо Алигрудич, комесар Зако Мирановић), Горичанска са 30 бораца (командир Душан Радичевић, комесар Војин Божовић), Вјелополска са Бериславцима — од 40 бораца (командир Бошко Мараш, комесар Марко Мараш), Понарско-бистричка са 35 бораца (командир Марко Лађић, комесар Мило Мијовић-Цицо), Вуковачка са 20 бораца (командир Ђуза Ђуровић, комесар Машан Ђуровић), Лајковачка са Махалом 135 бораца (командир Бошко Крстовић, комесар Шћепан Стијеповић), Ботунско-српштанска са 30 бораца (командир Веселин Вукчевић, комесар Милован Ђуришић), Дајбапска са 23 борца (командир Мато Кнежевић, комесар Веселин Вукчевић). Командант Зетског батаљона био је бивши југословенски официр Нико Мараш, комесар Спасо Дракић, замјеник команданта Никола Карадаглић, бивши официр, а замјеник комесара Милан Вукотић. Батаљон је био наоружан са 250 пушака, 3 пушкомитраљеза, 200 ручних бомби и 10 хиљада метака. — Историјски институт Црне Горе, Стегнограске биљешке, VIII, 1а—5 (45).

³⁴ У децембру 1941. године издата је директива ПК којом се у свим мјестима стварају НОО.

условима, одбори су постигли велике резултате у прикупљању хране и њеном одашиљању у народноослободилачке јединице ван своје територије. Ова активност била је толико присутна да је у народу владало вјеровање да ће се пружањем материјалне помоћи најбоље компензирати борбена неактивност и испунити патриотски дух у датом тренутку и у датим условима. У децембру су органи власти послали Зетском одреду око 400 kg кукуруза, 250 kg дувана, 250 пари вунених чарапа и 65 цемпера; у одред је често одашиљан хљеб, прикупљен и спреман по соеским кућама. Била је организована куповина жита и других намирница у Скадру, у ком циљу су били ангажовани и шверцери. На тај начин је купљено око 180 пари гумених опанака, 14.000 kg кукуруза и др. Храна из Зете пребацивана је већим дијелом преко Љешкопоља, а мањим преко Куча.³⁵

Крајем 1941. и почетком 1942. године прехрамбена ситуација у Црној Гори била је тешка, а неким мјестима пријетила је и глад. Зато је Покрајински комитет посебну пажњу обраћао на помоћ из Зете и набавке из Албаније.³⁶

Период од августа до децембра 1941. године у Зети, као и у читавој Црној Гори, обиљежен је новом плимом ослободилачког расположења. Оно је доста систематски вођено, у складу са концепцијом о постепеном прерастању покрета у вишу фазу, која је обично називана „други устанак“. То расположење је одржавано спорадичним акцијама герилско-диверзантског карактера, од којих су неке имале шири обим, као она у Братоножићима (на Јелином Дубу), у којој је погинуло 150, а заробљено 64 италијанска војника и уништена 43 камиона. Ове акције су враћале устанички оптимизам, указивале да ће други удар бити смишљенији и успјешнији. Шестог новембра Главни штаб, у духу наређења Врховног штаба да се један дио партизанских снага пребаци из Црне Горе у Србију, издаје наређење штабовима одреда да изврше припреме и одаберу људе за одлазак у Санцак. Из среза подгоричког требало је упутити два батаљона, један са територије Зете, Љешкопоља, Љешанске нахије и Подгорице, од 350 бораца, под називом Зетски батаљон, а други из осталих крајева среза, под називом батаљон „18. октобар“. Зетски батаљон у саставу Санцачког одреда формиран је 19. и 20. новембра у селу Дражевини и имао је укупно 453 борца, од којих 180 из Зете.³⁷ Одзив је био такав да је команда батаљона била принуђена да врши одбир бораца према физичкој конституцији.

У вријеме похода јединица према Пљевљима, у духу наређења Главног штаба, преостале народноослободилачке снаге ак-

³⁵ Историјски институт Црне Горе, Стенографске биљешке, VIII, 1а—5 (45).

³⁶ В. Тодоровић, н. д., 231.

³⁷ Командант батаљона био је капетан бивше југословенске војске Велимир Терзић.

тивирани су на рушењу путева, телефонских веза итд.; у самој Зети систематски је ометан упад Италијана у села. Атмосфера је одисала широким оптимизмом. Одласком најистакнутијих бораца из Зете према Санцаку није престао рад чета и Зетског батаљона. Све је било у ишчекивању великог догађаја. Одлазак на друге терене тумачио се као снага покрета, као почетак фазе коначног обрачуна, чему су доприносили и наговјештаји о „другом устанку“. Овај оптимизам имао је и своју међународну димензију: тих дана се доста говорило о успјешној совјетској контраофанзиви под Москвом. Највећи дио анкетираних учесника догађаја истиче да се за збивања на Источном фронту доста знало и да су она уливала нови оптимизам у исход рата, доста пољуљан послије првих совјетских пораза.

Неуспјех на Пљевљима дошао је као гром из ведрог неба. Иако са територије Зете није било жртава, страдање других крајева примљено је као сопствени пораз. О томе се нарочито говорило средином јануара 1942. године, када се повратио дио бораца из овога краја. Приче о храбрости и страдању Ловћенаца претваране су у легенду.³⁸

Учесници анкете овом догађају дају изванредно мјесто; неки чак мисле да су његове посљедице за даљу борбу биле врло тешке.³⁹ За већину битка је била преурањени и недовољно припремљени потез. Неки своје незадовољство изражавају ријечима: „Све се устремило против социјализма, тешко је успјети“.⁴⁰ Само мали број мисли да је пораз био подстицај за освету.⁴¹ Сви се, међутим, слажу да је пљеваљска битка довела до деморализације и пасивизације највећег дијела народа, који је од тада доста уплашено пратио развој догађаја.⁴² Испитаници су јединствени у мишљењу да је пораз врло вјешто и успјешно искоришћен од стране оних снага које су говориле о немогућности отпора окупатору у датим условима. Највећи дио те снаге називан је „четничким елементима“ и „националистима“, иако се тада у Зети о четништву у правом смислу те ријечи није могло ни говорити. Не само у овом него и у многим другим случајевима јако је присутна идејно-политичка категоризација из каснијих времена.

Сви испитаници истичу да је пораз представљао прекретницу у смислу афирмације дефетистичких концепција о мирењу са постојећим до „бољих времена“ Он се појављује као потврда већ раније присутног вјеровања код великог дијела народа да још није вријеме за оружану борбу. Ако узмемо у обзир чињеницу да су сви анкетирани придавали изузетно мјесто совјетским и савезничким поразима из првих мјесеци рата у формирању песи-

³⁸ Упитник бр. 21, стр. 10.

³⁹ Упитник бр. 13, стр. 10. и упитник 27, стр. 21.

⁴⁰ Упитник бр. 10 и 21, стр. 10.

⁴¹ Упитник 41 бр. 14., стр. 10.

⁴² Упитник бр. 12., стр. 10.

мистичког јавног мњења, онда су ова вјеровања била адекватан израз опште констелације у датом тренутку.

Послије пљеваљског пораза активност народноослободилачких снага у Зети није престала, мада се сада одвија у сложенијим условима пољуљаног оптимизма и отвореног супротстављања. Рађа се једна нова социо-психолошка атмосфера која пружа могућност да се конституишу снаге које су већ у постустаничким данима сваки отпор окупатору у датом тренутку сматрале авантуризмом. Могућност да раније формирају своју организацију била је ометена крахом грађанске политике у априлском рату и доминантним утицајем КПЈ. Устанички ентузијазам био је израз широке борбености; он је брзо афирмисао снагу идеолошког и политичког авангардизма. Изгледало је да су масе заувјек изишле из старих политичких оквира. Међутим, то је било коњунктурно надахнуће, утицајно колико и снага стихије. Његовим нестанком у постустаничким временима почиње нов психолошки процес: људи постају опрезнији, плашљивији. Дио који и даље слиједи КПЈ вјерује у брзи крај рата, у снагу савезника, у нужност привремених пораза. Како анкета показује, тај дио не поколебавају много ни совјетски порази — он их схвата као нову тактику, као Кутузовљеву стратегију; он све почетне неуспјехе, па и своје, објашњава недостатком борбеног искуства и војном надмоћношћу непријатеља. Ипак, за сво вријеме у том оптимистичком човјеку живи онај притајени песимиста, код кога се „ако“, „али“ и „можда“ стално смјењују. Курс ка „другом устанку“ за њега је могућност да провјери своје „вјерују“ У интересу тога он се и даље веже за КПЈ, иако сада радо слуша и оне који га упозоравају да је то авантуризам.

Пљеваљски пораз, међутим, из темеља је поколебао „малог човјека“ Из подсвијести је проговорила снага старих сумњи, снага дефетистичког резонувања; „боља времена“ постају за њега мутна и далека. И међународни услови, посебно совјетски неуспјеси, свом тежином притискују његову свијест. Он у прво вријеме своје песимистичко расположење не изражава прихватањем нове политичке оријентације, нити напуштањем старе, напуштањем вјере у идеале социјализма; ново је за њега стање мирања са постојећим. То је била позиција коју су још раније изражавали неки угледнији братственички прваци и појединци, који су били спремни да се због платице вежу за било какву власт. Обичан човјек се почиње окретати њима не због њихове класно-политичке позиције, него због тога што су они претече његовог новог „сазнања“, његовог разочарања. Јавља се солидарност опрезних и разочараних. То је психолошка предигра политичке солидарности. Услов да до ње дође мора бити радикалан поремећај старих друштвено-политичких односа.

Комунистичка партија се не мири са тако брзим губитком позиција у масама, јер зна да обични људи, који су до јуче при-

хватали њен програм, не могу бити против њега. Она не схвата одмах да су наступили услови када само изузетно свјесни задржавају програмске оријентације, услови „реалних политика“. У прекретницама између живота и смрти, људи не мисле у идејним или класним оквирима, него у природним — људским димензијама. Наступало је доба великих разграничења, али не на бази односа према идејним основама, него на бази односа према датим противрјечностима, према живот уили смрти. За обичне људе пљеваљски пораз био је доказ да треба прихватити курс опрезне политике. За КПЈ он је био епизода ка циљу који оправдава сва средства. Јер она је, како би Мајаковски рекао, представник „класе која напада“, па је свака неактивност равна класној издаји.

Неминован је био сукоб између бескомпромисних и опрезних. У то вријеме долази до ликвидирања појединаца који се суростављају том бескомпромизму. И за ЦК КПЈ и за ПК за Црну Гору овакав обрт за извјесно вријеме изгледао је као једини излаз из „чисте“ класно политичке хоризонте. Ради консолидовања позиција и ради обрачуна са противницима борбе приступило се и стварању ударних јединица. У марту је и у Зети формирана ударна чета од 70 бораца.⁴³

Показало се, међутим, да друштвено-политичка структура и свијест маса нијесу могли носити тај курс, да су дефетистичка резоновања била израз ширих слојева, па се он манифестује као доста неодговорни удар по њој, који ремети старе политичке односе, деградирајући их на ниво грађанског сукоба. У Зети је овај сукоб довео до брзог осипања народноослободилачких снага, а у првој половини марта и до њиховог одласка са ове територије, према Ловћенском одреду и Босни.⁴⁴

Основне димензије овога курса приближно су исте у читавој Црној Гори. Његове зетске специфичности леже у сљедећим чињеницама:

1) Будући да овдје устанак није имао оружани карактер, унутрашњи односи, с једне, и односи између ослободилачких снага и окупатора, с друге стране, нијесу добили драматичан обрт.

⁴³ Командир чете био је Вуко Божовић, замјеник командира Васо Алигрудич, комесар Арсо Мијовић, а замјеник комесара Саво Божовић. Чета је извела неколико акција против експонираних противника борбе, а 17. марта извршила једну акцију у селу Грбавици. — В. Тодоровић, н. д., 246—247.

⁴⁴ Из Зете је на терен Ловћенског одреда одступило 60—70 бораца. Два мјесеца су учествовали у борбама на Врану, Метеризима и Улићима. 12. априла на Метеризима су погинули Васо Алигрудич и Марко Лађић, а истог дана је мучки убијен командант батаљона Никола Карадаглић. Увече 12. априла 1942. године Батаљон са око 50 бораца организовано се повукао преко Ставора према Никшићу. На основу одлуке ОК Цетиње о разбијању јединица у мање групе, дио људи из овог батаљона вратио се у Зету; од њих је највећи број убијен. Ускоро затим у Батаљон је стигао Мило Јовећевић, са новим наређењем о организованом повлачењу. Ја је један дио бораца враћен са пута.

То је давало могућност да у антифашистичком фронту несметано егзистирају људи разних политичких и социјалних позиција. Тек крајем 1941. и почетком 1942. године у тешким условима који су настали послје пљеваљског пораза, а које је учинило још сложенију ликвидирање малог броја противника оружане борбе, поремећена је дотадашња друштвена кохезија. Али и тај поремећај има своје специфичности. Док су у осталим регионима Црне Горе слични потези изазивали широк племенски опортунизам, овдје су они у првом реду изазивали братственичку солидарност и отпор. За цјелину је карактеристично пасивно ишчекивање развоја догађаја. У упитнику су врло присутна резонавања да су ликвидације у великом броју случајева оправдане и да нијесу имале шире посљедице, али највећи дио испитаника сматра да су оне помогле снагама супротних концепција да се политички конституишу. Братственичка солидарност је врло битно обиљежје патријархалних друштава која нијесу имала историјске претпоставке за шириу племенску кохезију, каква је била Зета.

2) У Црној Гори, па и у Зети, врло велики утицај на покретање и развој устанка имала је социјална позиција руководства. У предустаничким временима, у процесу антифашистичке пропаганде, КПЈ је успјела да доста афирмише свој програм и своје људе, и да у исто вријеме дискредитује режимске позиције других, негирајући им сваку друштвену вриједност. Међутим, такав случај није био са грађанским првацима опозиционих партија. Они су и у погустаничким временима уживали углед, уколико нијесу били отворено проокупаторски експонирани. У доста патријархалним структурама, какве су биле црногорске, њихове позиције су одређене не само њиховим личним вриједностима него и постојањем јаким елементима племенских и братственичких односа. У осеки ослободилачког располжења крајем 1941. и почетком 1942. године људи се поново окрећу старим „вођама“, јер им се сада њихов дефетизам чини реалном политиком. Одлучност нових људи које је афирмисала КПЈ у њиховим очима манифестује се као неодговорност, авантуризам. У дефинисању тог става они се служе старом логиком: о диоби на „кућиће и оцаковиће“ и на „скоројевиће“. У Зети је важна била и чињеница да су чланови КП и већина партијских руководилаца били малобратственички. Дакле, нијесу били у питању само класно-политички, него прије свега реални друштвени подстицаји.

Представници КПЈ крајем 1941. године улазе у сукоб са не више обезглављеном „опозицијом“. Обрачун са старим „вођама“ показује се као једина реална могућност за излазак из стагнације слободарства; он је праћен са наглашеном класно-политичком категоризацијом: „кулак“, „буржуј“, „петоколонаш“, „издајник“ итд. Његова погубност је у томе што не води само политичкој поларизацији и конфронтацији него и ка конституисању патријархалних структура против НОП-а. Тиме идеолошки и класни

стимуланси одлазе у други план, што је главни услов за стихијни грађански сукоб.

3) У Зети су мање него у другим крајевима Црне Горе били присутни економски моменти, због богатства краја. Међутим, опсесија могуће глади, на шта је указивало стање у другим крајевима, и кампање за прикупљање намирница код куће, имали су одређен утицај на друштвено расположење.

4) Почетком 1942. године друштвени сукоб у Зети (као и у Црној Гори) улази у своју драматичну фазу. Он се одражава на расположење чета и батаљона, нарочито од средине јануара, последице погибије његовог угледног команданта Ника Мараша.⁴⁵ У атмосферу се спретно увлачи италијански окупатор, који још од раније осјећа шансу да друштвени сукоб окрене у своју корист. Највећи дио испитаника сматра да је италијанска политика била тактична, перфидна, а када је требало и сурова. Погрешно је, чини ми се, резновање да оријентација на сарадњу са окупатором значи у сваком случају и профашистичку или италијанофилску оријентацију дијела људи. У питању је однос према реалној снази и страх од одмазде. За једне је мирење с окупатором до бољих времена израз политичког реализма, за друге је свака помисао на споразумаштво синоним петоколонаштва и издаје. То су били основни мотиви друштвених противрјечности. Када је сукоб ушао своју озбиљнију фазу, када су нестали елементи старе антифашистичке солидарности, процес је препуштен стихији социјалног ината. Његове жртве у првом реду су политички експонирани људи из свих табора. Ескалација тог сукоба свуда је водила продубљивању грађанског рата.

Овакав обрт стимулисала је општејугословенска и међународна војно-политичка констелација. Анкета показује да су догађаји у Србији, посебно конституисање покрета Драже Михаиловића, имали велики утицај на расположење људи. С друге стране, и поред оптимизма изазваног контраофанзивом под Москвом и упорном одбраном Британије, савезничке, а посебно совјетске војне позиције, дестимулативно су дјеловале на опште расположење. То је био главни адут противника борбе да домаћем отпору датом тренутку одузму међународни оптимизам. Готово сви испитаници истичу да је у народу било доста раширено разочарање перспективе борбе на Источном и Западном фронту.

Сплет тешких околности притискивао је свијест обичног човека. Разне домаће и стране пропаганде шире своје мреже, у које он често упада без сопствене позиције, некада из ината, некада из незнања, некада због братственичке солидарности; само мали број у тој магли идеја и мржње види циљ.

⁴⁵ Мараш је погинуо од Италијана 12. I 1942. године. Заједно са њим погинули су Милутин Марковић и Војин Божовић. Марковић је погинуо држећи одступницу својим друговима, који су препливали Морачу.

Од почетка 1942. године на темељима устаничких неспоразума и сукоба, на бази буржоаске идеологије Драже Михаиловића и у Зети се конституише четнички покрет који снагу „ината“ и осветољубивост претварају у своју политичку праксу, у терор над комунистичким породицама.